

Araştırma Makalesi

MANAS DESTANI'NDA YER ALAN ALMAMBET VE KÜL ÇORO İSİMLİ KAHRAMANLAR İLE TARİHTE YAŞAMIŞ TUNYUKUK VE KÜLİ ÇOR ARASINDAKİ BENZERLİKLER

Nurdin USEEV*

Öz

Türk dünyasının bin senelik destan geleneğini, tarihini, kültürünü ve dünya görüşünü kendi içinde barındıran Manas Destanı, Kırgızların ve eski Türk boylarının kültür olgularını, tarihini araştırmada bir sözlü kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Köktürk harfli yazıtlar ise Eski Türkler hakkında bilgi edinebileceğimiz yazılı kaynakların başında bulunmaktadır. Bundan dolayı yazıtlar ile Manas Destanı'nı karşılaştırarak incelemek yerinde olacaktır. Makalemizde II. Köktürk Kağanlığı'nın kurulmasında büyük katkısı olan ve hayatları Orhun Yazıtları'nda anlatılan devlet adamları Tunyukuk ve Küli Çor, Manas Destanı'ndaki Almambet ve Kül Çoro ile karşılaştırılmış, bunların arasında dikkat edici benzerliklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Örneğin, tarihte yaşayan Küli Çor ile destandaki Kül Çoro'nun isimleri aynı olmakta, üstelik her ikisi hükümdar oğluna atabeylik yapmaktadırlar. Bundan dolayı tarihî bir şahıs olan Küli Çor, Manas Destanı'nda Kül Çoro'nun kişiliğinde izini koruduğu ileri sürülmüştür. Bunun nedeni de IX-X. asırlar arasındaki Eski Türk tarihi ile ilgilidir. Bilindiği gibi 840 yılında Kırgızlar Uygurları bertaraf ederek Merkezî Asya'ya, kutsal Ötüken'e hâkim olmuşlardır. Ancak nüfus sayısının azlığı, Çin'in her zaman uyguladığı ikiye bölme siyaseti ve diğer Türk boylarının Batı'ya doğru kayması sonucunda Moğolistan'a hâkim olamayan

Geliş Tarihi: 30.08.2018

Kabul Tarihi: 22.08.2019

Makalenin Künyesi:

Useev, N. (2019). "Manas Destanı'nda Yer Alan Almambet ve Kül Çoro İsimli Kahramanlar ile Tarihte Yaşamış Tunyukuk ve Küli Çor Arasındaki Benzerlikler". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 48, 115-138.
DOI: 10.24155/tdk.2019.113

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, nuruseev@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4192-5216

ve bu kutsal toprakları 920'lerde Kara Kıtaylara bırakmak zorunda kalan Kırgızlar, tarihte gerçekleştiremedikleri amaçlarını sözlü edebiyat ürününde, Manas Destanı'nda gerçekleştirmişlerdir. Örnek olarak da Köktürk Kağanlığı'nı almışlardır. Çünkü Köktürk Kağanlığı Türk boylarını bir çatı altında birleştiren, ekonomik ve askerî bakımdan zirveye ulaşan ve en önemlisi Çin'i kendi hâkimiyet altına alan bir devlettir.

Anahtar sözcükler: Manas Destanı, Orhun Yazıtları, Tunyukuk, Kül Çoro, Köktürkler.

The Similarities Between Almambet and Kül Çoro in the Manas Epic and the Tunyukuk and Küli Çor in the History

Abstract

Manas Epic contains a thousand-year epic tradition, history, culture and world view of the Turkic world in itself. Therefore, the Manas Epic can be a source for investigating the cultural phenomena, archaeological finds of the Kyrgyz people and Old Turkic tribes. Almambet and Kül Çoro in the Manas Epic has been compared with Tunyukuk and Küli Çor which are the statesmen who made a great contribution to the establishment of the Turkish Khanate. It has been found that there are gradual similarities in the between of these. For example, the names of Küli Çor who lived in history and Kül Çoro in the Manas Epic are the same, and both of them are clerics for the son of the ruler. Therefore, it is claimed that the historical person Küli Çor preserved the traces in the personality of the Kül Çoro in the Manas Epic. The reason for this is related to the history of the Old Turkish between the IX-Xth centuries. As it is known, in 840, the Kyrgyzs ruled Central Asia and the holy Ötüken by eliminating the Uighurs. However, due to the small number of the population, China's two-sided politics and the shift of other Turkish tribes towards the West, the Kyrgyz did not dominate Mongolia and had to leave these holy lands to the Kara Kytays in the 920s. They expressed their aims which they could not realize in history in oral literature, in Manas Epic. They took Köktürk Khanate as an example. Because the Köktürk Khaganate was a state that united the Turkish tribes under one roof, reached the summit in economic and military terms, and most importantly took China under its rule.

Keywords: Manas Epic, Orkhon Inscriptions, Tunyukuk, Kül Çoro, Old Turks.

Giriş

Manas Destanı ile Türk dünyasının en eski ve en değerli kültürel değeri olan Köktürk harfli yazıtlar arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Bu durum destanı araştıran bütün bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Örneğin, P. A. Falev, 'Kak Stroitsya Kara-Kirgizskaya Bilina' adlı maka-

lesinde destanın giriş formeli ile Köl Tigin Yazıtı'nın başlangıç metninin benzerliği üzerinde durarak Manas Destanı ile Orhun Yazıtları'nı karşılaştırmalı yöntemle incelemek gerektiğini vurgulamaktadır (Falev, 1968: 50). Manas Destanı'nın araştırılmasında, yayımlanmasında ve en önemlisi 1950 yıllarında Sovyet ideolojisinin baskısından kurtulmasında çok emeği geçen M. Auezov, 'O Vremeni Vozniknoveniya Eposa "Manas"' adlı çalışmasında Manas Destanı ile Orhun Yazıtları'nın savaş sahneleri, ağıtlar, epitetler, formeller gibi içerik benzerliklerine dikkat ederek şöyle bir sonuç çıkarmaktadır: '*Bütün bunların sonucunda Manas Destanı'nın metinlerini Eski Türk yazıtlarıyla karşılaştırarak incelemenin çok önemli ve gerekli olduğunu görürüz.*' (Auezov, 1995: 156).

Bilindiği gibi Orhun Yazıtları'ndaki şahıslar tarihte yaşayan, II. Köktürk Kağanlığı'nın kurulmasında ve gelişmesinde büyük katkıları olan, hayatları ve kahramanlıkları söz konusu yazıtlarda anlatılan gerçek insanlardır. Destan kahramanları ise kendisinde milletin ideal kahraman tipini barındıran kurmaca şahıslardır. Ancak büyük destanlardaki bazı önemli kahramanların tarihte prototiplerinin olduğu bir gerçektir. Örneğin, A. B. Ercilasun, Dede Korkut Destanı'ndaki Salur Kazan'ın tarihteki karşılığının Türgiş kağanlarından Sulu Kagan olduğunu ileri sürmektedir (Ercilasun, 2002: 22-23). Bunun gibi Manas Destanı'ndaki bazı kahramanların özelliklerini, adlarını Orhun Yazıtları'ndan bulmak mümkündür. Destan kahramanlarının prototiplerini bulmak destan çalışmalarının, folkloristiğin çok büyük meselelerindedir. Çünkü tarihî şahıslar ile destan kahramanlarının ortasındaki ilişki çok karmaşıktır. Bazen tarihte yaşayan gerçek bir şahıs destandaki bir kahramana prototip olup yeni bir kahramanın ortaya çıkmasına vesile olurken (Yıldız, 2015: 505), bazen destandaki kurmaca bir kahraman tarihteki bir şahısa benzetilerek yeniden yapılandırılmakta, tarihî şahıslar destanın içeriğine göre değiştirilmektedir (Putilov, 1971: 64; Jirmunskiy, 1995: 111). Biz de destan kahramanlarının tarihteki izini, prototiplerini tespit etmenin çok zor ve tahminî olduğunu dikkate alarak Manas Destanı'ndaki bazı kahramanlar ile Orhun Yazıtları'ndaki tarihî şahısların ortasındaki benzerlikler üzerinde durmayı uygun gördük. Çünkü bilim adamlarının çoğunluğu Manas Destanı'nın VII-X. asırlar arasındaki Eski Türk devrinde oluştuğunu ve bu devri yansıttığını düşünmektedirler. Bu konuda A. Bakirov, 'VI-X. asırlarda Sibirya'nın güneyinde gerçekleşen büyük olayları tasvir eden Orhun-Yenisey Yazıtları, yeni destanların ortaya çıkmasına vesile olan bu devrin özelliklerini araştırmak için çok değerli kaynaktır', P. A. Troyakov da 'Üstelik Orhun-Yenisey Yazıtları folkloristikteki tarihî-kahramanlık geleneğinin VI-X. asırlarda Sibirya'nın güneyinde gerçekleşen büyük tarihî olaylarla ilişkili olduğunu göstermektedir' demektedirler (Bakirov, 1997: 68; Troyakov, 1983: 77).

Makalemizde Manas Destanı'nın klasik varyantları olarak kabul edilen S. Orozbekov, S. Karalaev ve C. Mamay varyantları kullanılmıştır. Çünkü bu varyantlar diğerlerine göre daha hacimli olup tarihî ve kültürel bilgileri daha çok içermektedir. Üstelik Almambet'in hayatı, kişiliği ve kahramanlığı S. Orozbekov varyantında özel bir yer almakta, geniş ve ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır (Aaliev vd. 2015: 115). Burada üzerinde durulması gereken bir durum vardır. Bilindiği gibi S. Orozbekov, Arap yazısını bilen, Çağatayca kitapları okuyarak söylediği Manas'a bazı kitap bilgilerini sokan aydın bir kişidir. Ancak bu söylenenler Şah Name vd. gibi Doğru kaynakları için geçerlidir. Rusça, Almanca gibi Batı kaynaklarını kullandığını söylemek yanlıştır. Çünkü o, bu dillere hâkim değildi. Bazı bilim adamları, S. Orozbekov varyantındaki tarihî bilgileri, özellikle Eski Türk tarihiyle ilişkili bilgileri kitaplardan edinilen bilgiler olarak görmektedirler. Örneğin, V. Jirmunskiy, S. Orozbekov'un K. Tınıstanov, İ. Arabaev, B. Soltonoev gibi 'bilim adamı' danışmanlarının olduğunu, Eski Türklerle, Orhun Yazıtları'yla ilgili bilgileri işte bu kişiler öğrettiğini belirtmektedir (Jirmunskiy, 1995: 149). Bu görüş yanlış bilgilerden kaynaklanan bir görüştür çünkü 1930'larda Sovyetler Birliği'nde, onun içinde Kırgızistan'da Pantürkistlerden, Panislamistlerden, eskicilerden oluşan 'halk düşmanlarını' temizleme kampanyası yürütülmüştür. İşte bu kampanya sırasında yazarlar, bilim adamları birbirine iftira atarak değişik suçlamalarda bulunmuşlardır. Bundan Manas Destanı'nı derleyenler de manasçılar da olumsuz yönden etkilenmiştir. Örneğin, K. Malikov, 1937 yılında yayımladığı bir makalesinde K. Tınıstanov, İ. Arabaev gibi şahısları, özellikle K. Tınıstanov'u kötülemez için, adı geçen insanlar, S. Orozbekov'a din, Pantürkizm ile ilgili bilgileri söyleyerek destana eklettiklerini ileri sürmüştür (Bakçiev, 2014: 399). Oysa, gerçek böyle değildir çünkü S. Orozbekov, K. Tınıstanov ve İ. Arabaev ile hayatında bir defa Taşkent'te görüşmüş, çok kısa süren bu görüşmede fikir alışverişinde bulunmamışlardır. Tam tersine bu görüşmeden sonra S. Orozbekov'un morali bozularak dönmüştür. Çünkü K. Tınıstanov, S. Orozbekov'a söylediği Manas'ın dilinin Özbekçeye benzediğini söyleyerek tenkit etmiş İ. Arabaev, Manas'ı yazma işini çabuk bitirmesini talep ederek aksi durumda mahkemeye vereceğini söyleyip tehdit etmiştir. Kendisinden yaşça çok küçük olan bu kişilerden tenkit ve tehdit duyan S. Orozbekov, Kırgızistan'a döndüğünde destanın kalan kısmını çok kısa söyleyip tamamlamaya çalışmıştır. Bu bilgileri bizzat S. Orozbekov ile birlikte bu görüşmelere katılan, onun söylediği destanı yazıya geçiren I. Abdrahmanov vermektedir (Abdrahmanov, 1992: 69-70). Dolayısıyla S. Orozbekov'un K. Tınıstanov, İ. Arabaev, B. Soltonoev gibi 'bilim adamı' danışmanlarının olduğu ve Eski Türklerle, Orhun Yazıtları'yla ilgili verileri bu kişilerden öğrendiği bilgisi siyasi bir iftiradan kaynaklanan yan-

lış bir görüştür. Bize göre Manas Destanı eski Türk tarihinin, kültürünün bazı unsurlarını kendisinde barındıran, dolayısıyla Orhun-Yenisey Yazıtları'ndaki bilgilerle örtüşen tarihî olayları, kültür olgularını da koruyan bir destandır. Bundan dolayı S. Orozbekov varyantında Orhun Yazıtları'nda *türbe*, *anıt* anlamında bulunan ancak günümüz Kırgız Türkçesinde kullanılmayan *bark* kelimesi aynı anlamda geçmekte ve Manas Destanı'ndaki ölü gömme, türbe yaptırma geleneği eski Türk mezarlık geleneği ile aynen örtüşmektedir (Useev, 2016: 173-191).

Manas Destanı'nın bazı varyantlarında S. Orozbekov, S. Karalaeve ve C. Mamay varyantlarında bulunmayan ya da o varyantlara uymayan bilgiler de mevcuttur. Örneğin, W. Radloff tarafından yazıya geçirilen varyantta Kül Çoro Almambet'in değil, Acıbay'ın oğludur. Ancak S. Karalaeve ve C. Mamay varyantlarında Kül Çoro Almambet'in oğludur. Belirtmemiz gereken husus, Manas Destanı'nın W. Radloff tarafından yazıya geçirilen varyantı yazıya geçirilmiş ilk varyant olarak çok değerli olmasına rağmen, muhtevası, olay örgüsü, kapsadığı kültürel ve tarihî bilgiler açısından S. Karalaeve, S. Orozbekov ve C. Mamay varyantlarına göre çok düşük seviyedeki bir varyanttır. Bundan dolayı söz konusu varyanta dayanarak destanın muhtevasını, amacını ve tarihî değerini tespit etmeye çalışmak yeterli değildir. Örneğin, destanın bu varyantından yararlanan E. Karabacak, Manas Destanı'nda büyük bir devlet kurma idealinin tam anlamıyla görünmediğini, Manas, sık sık akın yapacağı ülkelerden, atlardan ve kızlardan söz ettiğini ancak toprak alma ve iline katma isteğinin görülmediğini belirtmektedir (Karabacak, 1995: 199). Oysa destanın S. Orozbekov, S. Karalaeve ve C. Mamay gibi klasik varyantlarında Manas'ın asıl amacı halkını özgürlüğe kavuşturmak, eski vatanını geri almak ve dağınık boyları birleştirerek bütün bir devlet kurmaktır.

1. Tunyukuk ve Almambet

Tarihte büyük bir iz bırakan insanlar başarılarına tek başlarına değil etraflarına topladığı fikir ve savaş arkadaşlarıyla ulaşmıştır. Bunun gibi Manas Destanı'nın ana kahramanı olan Manas'a en büyük desteği danışmanı olan Bakay, başında Kırgıl bulunan kırk çorosu ve en yakın arkadaşı Almambet vermiştir. Bunun en güzel kanıtı Almambet gelmeden önce Manas'ın rüya görmesi, bu rüyanın da Acıbay tarafından yorumlanmasıdır. Manas, söz konusu rüyasında şunları görür; bir yere giderken meyvesi bol yere denk gelir. Yolda yürürken altın ve bakırdan yapılan keskin bir kılıç bulur. O kılıcı denemek için taşa vurur. Taş da et gibi kesilir. Kılıcı kınına koyar. Bir süre sonra kılıç kaplana döner. Birçok avı elde eder. Bir tepeye çıkıp haykırınca bütün hayvanlar gelip Manas'a secde eder. Daha sonra kaplan, tuyguna (kartalın bir çeşidi) döner. Bütün kuşlar gelip Manas'a

secde eder. Manas, bu rüyasını yorumlamalarını ister. Rüyasını da bilgeliği, hatipliği ile meşhur olan çorusu, Acıbay yorumlar. O, Almambet hakkında bilgi verdikten sonra şunları ifade eder:

S. Orozbekov, VI. kitap: s. 376, 14827-14865. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Aybatı bar colborsuñ, Colbors bolso coldoşuñ, Almambet kelip siz cakka, Arkası tiyip biz cakka. Ak tuygun bolgon kuşuñuz, Duşmanga tiygen muşuñuz, Kanattular cıgılıp, Kaşuñızga kelgeni Kak özünö sıyınıp Sıymıktuu erdin baarısı Sıyınat eken özünö, Kayıptın baarı sıyınıp Körüngön eken közünö, Alıskı cerde Kıtaylar Alınat eken özünö. Böktör-böktör beliniñiz, Mömölüü cıgaç ceriñiz, Tokson uruu Özübek, Tolkugan Kırgız eliniñiz, Toktolboy kelet eken go Şol Almambet eriniñiz! Bu düynödö coldoşuñ, O düynödö koldoşuñ, Kelet eken tüştöğü Almambet arstan coldoşuñ! Kut bolot eken tağıñız, Açılğan eken da küçöp Alda bergen bağıñız, Cangan eken şamıñız! Ömür dooran sürüşüp, Eköñdün közün ötkönçö Sınbayt eken şağıñız! Küldü duşman baarına Kündöy tiyip tabıñız, Küldögön eken bağıñız, Külpönjünön kün körüp, Kükürttöyün küç alıp, Külüp oynoyt ekenbiz Küldü oturgan baarız!	<i>Haşmetli kaplanın, Kaplan ise yoldaşın Almambet gelip biz tarafa, İyiliği dokunur bizlere. Beyaz kartal olan kuşunuz, Düşmana vurulan yumruğunuz, Kuşların secde edip, Önünüze gelmesi Tam kendine tapınıp Şerefli erlerin tamamı Tebcil edecekmış kendine, Gaiplerin hepsi taparak Görünmüş senin gözüne, Uzak yerdeki Çinliler Bağlı olacaktıymış kendine. Sıralı dağ belleriniz, Meyveli ağaç yeriniz, Doksan boy Özbek, Dalgаланan Kırgız halkınıñız, Durmadan gelecekmış O Almambet eriniz! Bu dünyada yoldaşın, Öbür dünyada koldaşın, Gelecekmış rüyadaki Almambet arslan arkadaşın! Kutlu olacaktıymış tahtınıñız, Açılmış daha güç alıp, Allah veren bahtınıñız, Yanmış sizin meşaleniz! Birlikte güzel hayat sürüp, İkinizin ömrünüñüz geçince Kırılmayacaktıymış dallarınıñız! Bütün düşmanlara Dokunup güneş gibi tavınıñız, Çiçeklenmiş bahçeniñiz, Tam olarak gün görüp, Kükürt gibi güç alıp, Gülüp güzel yaşayacaktıymışız Burda oturan hepimiz!</i>

Gördüğümüz gibi bu metinde Acıbay, Almambet'in Manas'a en yakın arkadaşı olacağını, onun sayesinde tahtının kutlu olacağını yani devletin güçleneceğini, düşmanların yenileceğini, bütün halka yararının dokunacağını belirtmektedir.

II. Köktürk Kağanlığı'nın kurucusu sayılan İleriş Kağan'a da en büyük desteği Tunyukuk sağlamıştır. Bunu biz Tunyukuk Yazıtları'ndan öğrenebiliriz.¹ Örneğin, "Kazgantukın için, udu özüm kazgantukın için il yeme il boltı, bodun yeme bodun boltı." (*Kağan kazandığı için ve ben özüm kazandığım için devlet de devlet oldu, halk da halk oldu*) (Tekin, 1994: 21-22) diye İleriş Kagan ikisi birlikte çalıştıkları, hareket ettikleri için devletin devlet, halkın da halk olduğunu belirtmekte, "İleriş Kagan kazganmsar, yok erti erser, ben, özüm Bilge Tunyukuk kazganmasar, ben yok ertim erser, Kapgan Kagan, Türk Sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteçi erti. İleriş Kagan, Bilge Tunyukuk kazgantuk için Kapgan Kagan Türk Sir bodun yorıduki bu." [(İleriş Kağan kazanmasa (idi), (ya da hiç) olmasa idi, ben kendim Bilge Tunyukuk kazanmasa (idim), (ya da) ben hiç olmasa idim Kapgan Kağan Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacak idi. İleriş kağan ve Bilge Tunyukuk kazandığı için Kapgan Kağan'ın Türk Sir halkının gelişmesi (işte) budur)] (Tekin, 1994: 22-23) cümlesinde ise İleriş Kağan ikisi çalıştıkları ve kazandıkları için Kapgan Kağan'ın ve Türk Sir devleti ile halkının geliştiğini ifade etmektedir. Hatta, Tunyukuk, yazıtında İleriş Kağan ile Kapgan Kağan'ın kağan olmalarına bizzat kendisi vesile olduğunu vurgulamaktadır. Bir başka deyişle Tunyukuk, II. Köktürk Kağanlığı'nı kurulmasında İleriş Kağan kadar emeği geçen, her zaman İleriş Kağan'a yardım eden büyük bir devlet adamıdır.

S. Gömeç, Türk destanlarında geçen bazı vezirleri Tunyukuk'la ilişkilendirdiği makalesinde şunları ifade etmektedir:

'Üç kagana hizmet eden (İl-teriş, Kapgan, Bilge) Tunyukuk'un hatırası öldükten sonra da yaşamıştır. Uygur beglerinden Temür-Buka'nın, Çince Uygurların menşei ile ilgili yazıtında onu ve soyunu saygıyla anmışlardır. Kendi aralarındaki çekişmeleri bir kenara bırakacak olursak, herşeye ragmen Tunyukuk, Türk milletinin yetiştirdiği en büyük ve en zeki devlet adamlarının başında gelir. İleri görüşlüğü ve dehâsı sayesinde, zamanında Türk milleti en görkemli günlerini geçirmiştir. Bu yüzden biz Tunyukuk'un kolay kolay unutulmayacak bir kişi olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla Türk milletinin hafızasında şu veya bu şekilde mutlaka yer etmiş olması gerekmektedir. Nasıl ki, meşhur Kapgan Kagan'ın oğlu Tonga Tigin, öldükten sonra unutulmayarak Tonga Alp Er ya da Alp Er Tonga

1 Tunyukuk Yazıtları hakkında geniş bilgi için bak.: Alyılmaz, C., *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara 2005, s. 177-250.

olarak Kaşgarlı Mahmud'daki Afrasyab ile birleştirildiyse, Tunyukuk'un da Türk destanlarında yaşadığını zannediyoruz (Gömeç, 2002: 442).

Gerçekten devlet yönetimindeki ve savaş seferlerindeki esas görevleri aynı olan Almambet ile Tunyukuk arasında birkaç benzerlik bulunmaktadır. Aşağıda bunlar üzerinde durulmuştur.

A. Her ikisi Çin'de doğup büyümüştür.

Almambet S. Orozbekov ve Cusup Mamay varyantlarında bütün Çin'in asker kumandanı olan Soorondük'ün, S. Karalaev varyantında ise Çin hükümdarı Azizkan'ın çocuğudur. Yani soyu Çinlidir. O, Kazakların beyi Kökçö'dön İslamı öğrenince anne-babasından Müslüman olmalarını ister. Bunun üzerine babası onu öldürmek isteyince büyük bir savaş yapıp kurtulur. İlk önce Kökçö'nün yanında bulunan Almambet, daha sonra Manas'a katılır ve ömrünün sonuna kadar Manas'la birlikte olur.

Tunyukuk ise kendi yazıtında "Bilge Tunyukuk ben özüm Tabgaç iline kılıntım." [(Ben) Bilge Tunyukukum. Çin ülkesinde doğdum] (Alyılmaz, 2005: 184) diye Çin'de doğup büyüdüğünü belirtmektedir. S. G. Klyaştorıny, F. Hirth'in araştırmalarına ve görüşlerine dayanarak Tunyukuk'u Çin kaynaklarında geçen ve Türklerin Aşide boyundan olan Yuançjen'le özdeşleştirmektedir. Babasının izinden giden Yuançjen, Çin ismini alarak Çin başkentinde iyi bir eğitim görmüştür. Çin yönetiminin güvenini kazanan Yuançjen, halkının çoğunu Türkler ve diğer bozkır boyları oluşturan Şanyuevo bölgesine önemli bir göreve getirilir. Onun görevi Çin hâkimiyeti altına alınan boyları tetkik etmektir. Çin İmparatoru Yuançjen'i İnşan'daki başkaldıran Türkleri bastırmak için gönderir. Ancak Yuançjen, başkaldıran Türkleri bastırmak yerine onların tarafına geçer ve İlteriş'in en yakın arkadaşı, danışmanı ve kumandanı olur. Türkçe Tunyukuk ismini alır (Klyaştorıny, 1964: 27-29). Bu bilgilere göre Almambet ile Tunyukuk'un her ikisi Çin'de doğup büyümektedirler. Ancak destandaki Almambet'in soyu Çinli ise, Tunyukuk Çinlileşmiş Türklerin soyundandır.

B. Her ikisi iyi bir eğitim görmüştür.

Tunyukuk Çin'de doğup büyüdüğü için Çin başkentinde iyi bir eğitim görmüştür. Çin müfettişi Se Den'in biyografisinde aralarında Tunyukuk'un da (Yuançjen) bulunduğu yabancı gençlerin Çin İmparatorunun sarayında Çin kanunlarını öğrendikleri, iyi bir eğitim aldıkları ve Çin'in sınır bölgelerine tayin edildiklerinde Çin'e zarar verdikleri anlatılmaktadır (Klyaştorıny, 1964: 27-28). Manas Destanı'ndaki Almambet de iyi bir eğitim almıştır:

S. Orozbekov, VI. kitap: s. 26, 435-441. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Caşı cetti segizge, Emi atası oylondu Okuşka anı berişke, Okuusun bildi Kıtaydın Oyuna saldı berişte. Altı cıl tamam okudu, Aribi köp Kıtaydın...	<i>Yaşı ulaştı sekize, Şimdi babası düşündü Okumaya onu vermeyi, Eğitimini aldı Çinlinin Düşüncesine yerleştirdi ferişte. Altı sene boyu okudu, Harfi çok Çinlinin...</i>
S. Orozbekov, VI-VII. kitaplar: s. 37, 27980-27983. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Bilimi artık Almambet Macusunu köp okup İlimi artık Almambet Mintip colgo salganı.	<i>Bilgisi fazla Almambet Büyü, sihir çok okuyup, İlmi fazla Almambet Öylece yola salmıştır.</i>

İlk metinde Almambet'in babasının girişimi ile okula gidip altı sene okuduğu, Çin eğitimini aldığı ve harfi çok olan Çin yazısını öğrendiği anlatılmaktadır. İkinci metinde ise Rus seferi sırasında düşman sihircilerinin oluşturduğu değişik engellerin Almambet tarafından büyü, sihir sayesinde aşıldığı belirtildikten sonra, Almambet'in çok bilgili birisi olduğu ve büyü, sihiri çok okuduğu ifade edilmektedir. Yukarıda verilen bilgiler bu iki şahsın arasındaki en önemli benzerliği, eğitilmiş olduklarını göstermektedir.

C. Her ikisi üstün savaş zekâsına sahip kumandanlardır.

Bilindiği gibi Manas Destanı'nda ve Köl Tigin, Bilge Kagan ve Tunyukuk Yazıtları'nda anlatılan olayların büyük bir kısmı savaş seferleri ile ilgilidir. Tunyukuk, kendi yazıtında bu savaşların birçoğunun kendi teklifi ile gerçekleştiğini belirtmektedir. Örneğin, Çin'e yapılan savaş seferi hakkında şunları ifade etmektedir: "Türk bodun kılınalı, Türk kagan olurgalı Şantuñ balıkka, Taluy ögüzge tegmiş yok ermiş. Kaganıma ötüñüp sü eltdim. Şantuñ balıkka, Taluy ögüzke tegürtim." [*Türk halkı yaratılalı, Türk kağanı tahta oturalı, Şantuñ şehirlerine, Sarı Irmağa vardığı yok imiş. Kağanıma arz edip ordu sevk ettim. (Kağanımı) Şantuñ şehirlerine, Sarı Irmağa kadar götürdüm*] (Tekin, 1994: 8-9). Gördüğümüz gibi bu metinde Tunyukuk, ondan önce Türklerin hiç Çin'e sefer etmediklerini, bizzat kendisi kağana teklif ederek sefere çıktıklarını ve Çin'e ulaştıklarını dile getirmektedir. S. Gömeç, Tunyukuk'un üstün bir savaş zekâsına sahip olduğunu belirterek bunun kanıtı olarak onun önderliğindeki ordunun Kırgızlara yaptığı seferi göstermektedir.² Çünkü bu sefer öncesinde Tunyu-

2 http://www.orkun.org.tr/asp/orkun.asp?Tip=Makale&Makale_Nu=!P*R/YLPHYDIWUHL*YNYP*-WVJDWIFTBSFPLAUKBPZIIDJBG-FODU*YNYP,WVJDWIFTB8

kuk, aralarında Aşına hanedanlığına karşı ittifak kuran Çin, Kırgız ve On Ok kağanlarını birleştirmeden birer birer bertaraf etmek gibi bir stratejik plan kurmuştur. İlk önce Kırgızlara sefer etmenin doğru olacağını düşünmüştür. Sefer sırasında ise aşılması zor yoldan yürüyerek zaman kazanmış, geçilmesi zor geçidi geçmeyi başarmış ve Kırgızları aniden bastırarak Kırgız Kağanı Bars Beg'i öldürmüştür:

“İlk Kırkızka süleser yeg ermiş tedim. Kögmen yolu bir ermiş, tumış teyin eşdip bu yolın yorisar yaramaçı tedim. Yerçi tiledim. Çölgi Az eri bultum. Eşitdim Az yir yolu Anı birle ermiş. Bir at orukı ermiş, anın barmış, añar aytıp bir atlıg barmış teyin, ol yolun yorisar unç tedim. Sakıntım. Kağanıma ötüntüm. Sü yoritdim. Atlat tedim. Ak Termel keçe ugar kaldım. At üye bintüre karıg sökdüm. Yokaru et yete yadagin ıgaç tutunu agturtum. Öñreki er yugurça ıdıp ı bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tug ebirü bardımız. Yerçi yer yañılıp boguzlantı. Buñadıp, kağan yelü kör temiş. Anı subka bardımız, ol sub kodı bardımız. Asıngalı tüşürtimiz. Atıg ıka bayur ertimiz. Kün yeme, tün yeme yelü bardımız. Kırkızıg uka basdımız. Usın süñügin açdımız. Kanı, süsi terilmiş, süñüşdümüz, sançdımız. Kanın ölürtümüz. [*Önce Kırgızlara sefer etsek iyi olur dedim. Kögmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış diye işitip 'Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak' dedim. Kılavuz istedim. Bozkırdaki Azlardan bir adam buldum. (Ondan şöyle) işittim: Az ülkesi yolu Anı ırmağı boyunca imiş. Ancak bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi) o yoldan bir kez gitmiş. Ona sorup 'Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz' dedim. Düşündüm. Kağanıma arz ettim. Orduyu yürüttüm. (Beylere) 'Askerleri atlara bindirin!' dedim. Ak Termel (ırmağını böylece) geçerek zaman kazandım. (Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm. Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağdırdım. Öncü askerleri (karları) yoğuruncasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık. (Ondan sonra) yuvarlanarak indik. On gecede yandaki engeli dolanarak gittik. Kılavuz yanıldı ve boğazlandı. Sıkılıp kağan 'Sürün atları!' demiş, Anı ırmağına vardık... O ırmak boyunca yol aldık. Tırmanmak için (askerleri atlardan) indiriyorduk. Atları ağaçlara bağlıyorduk. Gece gündüz dört nala gittik. Kırgızları uykuda iken bastık. Uykularını mızraklarımızla açtık. (Bu arada) hanları ve orduları toparlanmış. Savaşttık, mızrakladık. Hanlarını öldürdük.] (Tekin, 1994: 10-13).*

Tunyukuk'un Manas Destanı'ndaki izi olabileceğini düşündüğümüz Almambet de aynı özelliğe, üstün savaş zekâsına, kumandanlık yeteneğine sahiptir. O, tıpkı Tunyukuk gibi Manas'a sefere çıkmak önerilerinde bulunmaktadır:

S. Orozbekov, VI-VII. kitaplar: s. 6-7, 25597-25610. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Ayağı Aral köl, Oroldu, Alıp turgan olordu, Almambet baatır oylop cür Oruska kazat bolordu. Kün batıştan Kıybanı, Kürkürögön Kırgızdar Kübüp ışın kıylanı, Alıp kelip kızdarın, Baarı kıştap, caz çıgıp, Bargananın kıştagin. Ataktuular Alayda, Attanıp kazat kılam dep, Arstan Manas, Almambet Ayttı kabar dalayga.	<i>Sonu Aral göl, Ural'ı Amış olan onları, Almambet kahraman düşünmektedir Ruslara sefer etmeyi. Gün batıdan Kıyba 'yı, Haykıran Kırgızlar Birçok halkı zapt edip, Getirip kızlarını, Kışı geçirip, bahar gelip, Fergana 'nın köyünde. Ünlüler Alay 'da, Atlanıp sefere çıkacağız diye, Arslan Manas, Almambet Haber gönderdiler birçoğuna.</i>

Bu metinde Almambet'in Ruslara sefer yapmayı düşündüğü, onun önerisiyle Manas ile ikisinin halka haber vererek sefere hazırlanmaya başladıkları anlatılmaktadır. Bunun gibi Almambet'in önerisi ile Kencut ülkesindeki Aygan Kan'a da sefer ederler. Gördüğümüz gibi Almambet, Tunyukuk gibi hükümdarına savaş seferlerini önermekte, böylece devletin güçlenmesinde büyük katkı sağlamaktadır.

Tunyukuk ile Almambet sadece sefer düzenlemelerini yapmakla yetinmemekte, sefere çıkan orduya kumandanlık yaparak sefer sırasında karşılaşılan engelleri aşmakta, saldırıları planlamakta da önemli rol oynamaktadırlar.

Almambet ile Tunyukuk'un her ikisi savaş seferlerinde orduyu yönetmekte, başkumandanlık yapmaktadırlar. Örneğin, On Oklara yapılan seferde İltiş Kağan, eşi vefat edince orduyu yönetme görevini Tunyukuk'a vermektedir: "Bilge Tunyukuka, başa aydı: 'Bu süğ elet' tidi. 'Kıyınıg köñlünçe ay, ben saña ne ayayın' tidi. [Bilge Tunyukuk'a, bana dedi (ki): 'Bu orduyu sevk et' dedi, '(suç işleyenlerin) cezalarını dilediğin gibi ver. Ben sana (daha) ne diyeyim?' dedi] (Tekin, 1994: 14-15). İltiş Kağan, bu mesajında Tunyukuk'a orduyu yönetme görevini vererek onun yeteneğine inandığını göstermekte, bundan dolayı vermek istediği öğüdünün olmadığını ifade etmektedir.

Almambet'e ise destanda anlatılan en büyük savaş sırasında, Çin'e yapılan Çoñ Kazat (Büyük Gazavat) seferinde orduyu yönetme görevi, han unvanı verilmiştir. İlk önce bu görev Bakay'a verilmişti. Daha sonra Manas, Almambet'in orduyu yönetme yeteneğini, Çin'i iyi bilmesini dikkate alarak bu göreve Almambet'i önerir:

S. Orozbekov, VIII. kitap, s. 249, 17646-17652. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Kankor Manas kep aytat 'Ay, kalayık dep aytat, Baarıǵarga ep bolso, Babaǵar aytar kep bolso, Aytkanın makul körölük, Uşu coldun biyiligin Almambetke berelik'	<i>Kankor Manas söylüyor: 'Hey, halayık diyor, Hepinize uygun gelirse, Ecdatlarınızın söylediği söz ise, Dediklerini makul görelim, Bu seferin yöneticiliğini Almambet'e verelim'</i>

Toplanmış olan beyler, asker kumandanları, Manas'ın teklifini uygun görürler. Böylece orduyu yönetme görevi, han unvanı Almambet'e verilir. Almambet'in orduyu yöneten han olduğunu kırk çoronun birisi olan Ira-mandın Irçı Uulu duyurur:

S. Orozbekov, VIII. kitap, s. 283, 20200-20206. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Bakaydan kandık ketti dep, Badişalık ökümöt Almambetke öttü dep, Añdaǵar uşu kepti dep, Carlığı calǵan degendi Tübünö kazbay cetti dep, Tüşüǵün uşu kepti dep.	<i>Bakay'dan hanlık gitti diye, Padişahlık hükümet Almambet'e geçti diye, Anlayın bu sözü diye, Emri yalan diyeni, Sonuna kadar cezalandır diye, Anlayın bu sözü diye.</i>

Gördüğümüz gibi hem Tunyukuk hem de Almambet önemli savaş se-ferlerinde orduyu yönetmektedirler. Yani her ikisi başkumandan görevini yapmışlardır.

Ç. Her ikisi Türkleri cezalandırmak için yola çıkarak Türklerin safına geçmiştir.

Çin yönetiminin güvenini kazanan Yuançjen (Tunyukuk), halkının ço-ğunu Türkler ve diğer bozkır boyları oluşturan Şanyuevo bölgesine önemli bir göreve getirilir. Onun görevi Çin hâkimiyeti altına alınan boyları tetkik etmektir. Çin İmparatoru, Yuançjen'i İnşan'da başkaldıran Türkleri bastır-mak için gönderir. Ancak Yuançjen, başkaldıran Türkleri bastırmak yerine onların tarafına geçer ve İlteriş'in en yakın arkadaşı, danışmanı ve kuman-danı olur. Türkçe Tunyukuk ismini alır (Klyaştorıny, 1964: 27-29; Klyaş-torıny, 1966: 205-205).

Manas Destanı'ndaki Almambet de Çin'in bir bölgesine saldıran Türk-leri cezalandırmak için yola çıkar:

S. Orozbekov, VI. kitap, s. 26, 435-441. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Ugup alıp Almambet: 'Uşu emne korduk dep, Atpay kakan köp curtu Alakanday çantuuga Arzan kaday bolduk? dep, Ketip mindan barbasam, Kentunga kabar salbasam, Tuñşaa kalaa köp curtun Tutaş cıyıp albasam, Altaydağı Türökkö Abıdan salıp tülökkö, Eskimustun kün cagi, Teñir-Noor tün cagi, Amur menen Subayıs Anda bolgon çantuuga Akır zaman salbasam Almambet bolboy kuruyun.	<i>Bu duyan Almambet: 'Bu ne zorluk diye, Bütün Çin çok halkı Çok az düşmana Nasıl ucuz olduk? diye, Burdan çıkıp gitmezsem, Kentun'a haber vermezsem, Tuñşaa şehrinin çok halkını Tamamıyla toplamazsam, Altay'daki Türklere Bırakıp anları eziyete, Eskimus'un doğu tarafı, Teñir-Noor'un kuzey tarafı, Amur ile Subayıs Orda olan düşmanlara Ahir zaman yapmazsam Almambet ben olmayayım.</i>

Gördüğümüz gibi bu metinde Almambet, 'Çin'in bir bölgesine saldıran Altay'daki Türklere sefer düzenleyip, intikam almazsam Almambet olmayayım' diye sinirlenmektedir. O, Altay'daki Türklere yaptığı sefer sırasında Kazakların kahramanı Kökçö ile görüşür. Ondan İslamı öğrenip daha sonra Türklerin safına geçer. Demek ki tarihteki Tunyukuk ile destandaki Almambet'in Türklere geçmesi de benzer motife sahiptir.

Almambet ile Tunyukuk arasından bu benzerliklerden hareketle destandaki Almambet'in Türk tarihinde çok büyük bir önemi olan Tunyukuk'un izi olabileceğini ileri sürmek mümkündür. Hiç değilse Almambet'in kişiliği, imajı oluşturulurken tarihte yaşayan Tunyukuk'un bazı özelliklerinin dikkate alındığı kesindir. Bilindiği gibi Almambet'in tarihteki prototipi hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, Almambet'in kişiliğini, imajını ayrı bir monografide ele alan halk bilimci R. Sarıpbekov ile tarihçi A. N. Bernştam, Almambet'in tarihteki prototipi, onun kişiliğini, imajını oluşturmada esas olan tarihî şahıs olarak 840 yılında Kırgız-Uygur Savaşı esnasında Kırgızların tarafa geçen Uygur kumandanı Külüg Baga'yı görmekte idiler (Bernştam, 1968: 168; Sarıpbekov, 1977: 138-140). Ancak daha sonra Manas Destanı'nın 840 yılındaki Kırgız-Uygur Savaşı'ndan dolayı ortaya çıktığı tezi S. G. Klyaştorıny, R. Kıdırbaeva vd. gibi bilim adamları tarafından çürütüldüğü için bu görüşü kabul etmek mümkün değildir.

2. Kül Çoro ve Küli Çor

İlk bölümde II. Köktürk Kağanlığı'nın kuruluşunda çok büyük rol oynayan büyük devlet adamı Tunyukuk'a benzetilen Almambet'in oğlu Kül Çoro adını taşımaktadır. A. Caynakova ile A. Boronov, Kül Çoro kişi adının Kırgız Türkçesi verileriyle açıklanamadığını ve eski Türkçe bir kişi adı olduğunda şüphe olmadığını belirtmektedirler. Onlar bu kişi adının eski Türkçedeki ünlü, saygın anlamına gelen **külig** kelimesi ile çor kelimesinden oluşan **Külig Çor** isminin **Küli Çor>Kül Çoro** şeklinde değişmesinden ortaya çıktığını düşünmektedirler (Caynakova ve Boronov, 1995: 578-579). Gerçekten de Köktürk harfli yazıtlardan İhe-Huşotu Yazıtı, Küli Çor adlı ünlü Türk devlet adamının, kumandanının anısına dikilmiştir (Malov, 1959: 25; Gömeç, 2000: 66; Aydın, 2012: 251-272). Söz konusu yazıttan anlaşıldığına göre Küli Çor, Köktürk devletinin yeniden kurulmasında, düşmanların bertaraf edilmesinde çok büyük emeği geçen bir devlet, asker adamı olup seksen yaşında vefat etmiştir. Bu kişinin adı Bilge Kağan yazıtında **Kül Çor** (𐰉𐰺𐰽𐰸), Hoytu Tamir I yazıtında **Küli Çor** (𐰉𐰺𐰽𐰸) şeklinde geçmektedir: Kaşım Türk Bilge Kagan olurtukınta Türk amtı begler, kisre Tarduş begler, Kül Çor başlayu ..... (*Babam Türk Bilge Kağan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri, batıdaki tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere....*) (Bilge Kağan, Güney 13); İn Öz İnançu, Yılan Öz İnançu, Tarduş Küli Çor Beş Balıkka barır biz ((*Biz*) İn Öz İnançu, Yılan Öz İnançu, Tarduş Küli Çor Beş Balık'a gidiyoruz) (Hoytu Tamir I) (Malov, 1959: 47; Tekin, 2008: 68-69). Gördüğümüz gibi Manas Destanı'ndaki Kül Çoro ile yazıtlardaki Küli Çor kişi adları aynı isimdir. Hatta Eski Türkçe Küli Çor kişi adı Manas Destanı'nda Almambet'in oğlunun ismi olarak korunmuş diyebiliriz. Zaten A. Guluev, Manas Destanı'ndaki kişi adlarını ele alan bildirisinde destanındaki Kül Çoro'yu yazıtlardaki Küli Çor olarak kabul etmektedir (Guluyev, 1995: 124). Bu kişi adlarının benzerliği rastgele bir benzerlik mi? Ya da yazıtlarda hayatı anlatılan Eski Türk kahramanı Küli Çor ile Manas Destanı'ndaki Kül Çoro'nun arasında herhangi bir tarihî ilişki var mı? Bunu tespit etmek için tarihi şahıs olan Küli Çor ile destan kahramanı Kül Çoro'yu karşılaştırarak benzerliklerini araştırmak gerekmektedir. Aşağıda birer birer değineceğimiz gibi Manas Destanı'ndaki Kül Çoro ile İhe Huşotu Yazıtı'ndaki Küli Çor arasında isimlerinden başka da birkaç önemli benzerlik bulunmaktadır.

A. Her ikisi birçok savaşa katılan kahramandır.

Manas ölünce onun akrabalarından zulüm gören eşi Kanıkey, oğlu Semetey'i alıp, memleketine, Buhara'ya gider. Semetey büyüyünce de vatanına, Talas'a dönmek ister. Bunu uygun gören Kanıkey, Semetey'e birçok bilgi verir. Bu bilgiler içerisinde Almambet'in oğlu Kül Çoro da anlatılır.

maktadır:

S.Karalaev, Semetey, s. 267, 22073-22077. satırlar	
Manas Destanı. Semetey (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
<p>Oşol turgan Kül Çoro Coldoş bolso özünö Şay koldogon şer bolot, Özündön öödö er bolot, Mingeni tulpar sur bolot, Özünö coldoş çın bolot. Dobul kelse cel tiybeyt, Kıyırğan coogo mal berbeyt. Cetik belin kurçanat Ceti san kaptap kol çıkısa Celbegey kirip kol salat. Bel baylagan bel oşol Ayaş ataş Almambet Artıkça bergen arnap Belekke kalgan şer oşol. Sen özündön kulunum, Nayza boyu bir kulaç Arta tiyçü şer oşol. Kayran canıñ ölgüçö, A düynö cüzün körgüçö Adal kızmat bir kılıp, Özünö coldoş bolçu şer oşol. Caynagan kızıl çok bolot Bet alsa san kol toktolot.</p>	<p><i>O duran Kül Çoro Arkadaş olursa kendine Şahimerdan 'ın kolladığı kahrman olur; Kendinden üstün er olur; Bindiği yürük sur at olur; Kendine gerçek dost olur. Fırtına olursa hava değmez, Haykıran düşmana hayvan vermez. Belini sağlam bağlar Çok fazla düşman gelirse Zırh giymeden saldırır. Güveneyeceğin kahraman odur Babanın dostu Almambet'in, Özel olarak verdiği Armağan kalan kaplan odur. Senin kendinden yavrum, Mızrak boyu üstün olan Cesur kahraman kaplandır. Sıcak canın ölünceye kadar, O dünyaya göçünce Hilesiz hizmet edip sana, Kendine arka olacak kaplandır. Kaynayan kızıl ateş olur Saldırdığında sayısız düşman durur.</i></p>

Gördüğümüz gibi bu metinde Kanıkey, Kül Çoro'nun çok cesur bir kahraman, Semetey'in yanında sadık bir dost olacağını ifade etmektedir.

İhe Huşotu Yazıtı'nda hayatı anlatılan Küli Çor da tıpkı Kül Çoro gibi cesur bir kahramandır. Yazıtta Beşbalık'a dört kez sefer ettiğini, Karluklarla ve Taciklerle savaştığını, Uygurlara yedi kere sefer düzenlediğini anlatmaktadır. Bu savaşlarda kendisi bizzat karşılaşlara saldırarak büyük kahramanlıklar yapmaktadır. Örneğin, Karluklarla olan savaşta İdil adlı birisinin ak atına binip boğa gibi hücum etmektedir: '(Bil)ge Küli Çor anta kisre Karlukka yeme sünüş(dük)de İdil akin binip, oplayu tegip, sança ıdıp, topulu ünti (*Bilge Küli Çor, ondan sonra Karluklarla yeniden savaştığında İdil'in ak atına binip boğa gibi saldırıp, mızraklayıp (düşman saflarını) delip çıktı*)' (İhe Huşotu, 19) (Malov, 1959: 28-29; Tekin, 2003: 226; Mert, 2015: 71).

Kül Çoro, Semetey'e, daha sonra Semetey'in oğlu Seytek'e nasıl danışmanlık yapıp askere kumandanlık etmişse Küli Çor da Bilge Kağan'ın danışmanlığını ve kumandanlığını yapmıştır. Örneğin, Kıtany ve Tatabıllarla olan savaşlara hem danışmanı ve bilgisi, hem de başkomutanı ve kahraman savaşçısı olarak katılmıştır: 'Kıtany, Tata(bı... tapa sü)ledükde, beş süñüş süñüşdükde, Küli Çor ança bilgisi, çabışı erti. Alpı, bökesi erti (*Ki-tan ve Tata(bıllara doğru sefer et)tiklerinde, beş kere savaştıklarında Küli Çor danışmanı, başkomutanı idi. Kahramanı ve güçlü savaşçısı idi*)' (İhe Huşotu, 17) (Malov, 1959: 27-29; Tekin, 2003: 226; Mert, 2015: 71, 77).

B. Her ikisi kağan oğullarına atabeylik yapmıştır.

Yazıtlardaki Küli Çor ile Manas Destanı'ndaki Kül Çoro'nun arasındaki en önemli benzerlik onların devlet düzeyindeki görevleri ile kağanlarla, hükümdarlarla olan ilişkileri bakımından olan benzerliktir.

S. Gömeç, Köl İç Çor'luk/Külü Çorluk makamının Türklerde eski bir kurum olan ve hükümdar çocukları olan şadların akıl hocalarını bildiren "atabeylik" görevini yansıttığını düşünmektedir (Gömeç, 2003b: 35). Bu bağlamda T. A. Guriev'in 'Bir isim destanlara öylesine girmez. Bu isimlerin her biri herhangi bir tarihî-kültürel veriyi, olguyu yansıtmaktadır' demesi çok önemlidir (Guriev, 1983: 107). Buna göre Eski Türklerdeki Küli Çorluk makamı ile destandaki Kül Çoro'nun arasında bir ilişki olmalıdır. Gerçekten de Manas Destanı'ndaki Kül Çoro, Manas'ın oğlu Semetey'e arkadaşlık edip, onunla birlikte Çinlilerle, iç düşmanlarla savaşan bir kahraman ise, Semetey'in oğlu Seytek'e, yani hükümdar çocuğuna danışmanlık yapan, her türlü konuda yardımcı olan, bir başka deyişle Seytek'e atabeylik yapan şahıstır (Caynakova ve Boronov, 1995: 578-579). Örneğin, Semetey'in eşi Ayçürök, Kül Çoro'yu bulduğunda onun başına önceden hazırladığı miğferi giydirerek oğlu Seytek'e destek olmasını, onu eğitmesini ister:

S.Karalaeve, Seytek, 1960: 80	
Manas Destanı. Seytek (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Coboloñduu iniñdi Coldoş kılıp alıñız, Coogo dümök salıñız!	<i>Tecrübesiz kardeşini Kendinize arkadaş edininiz, Düşmana bela salınız!</i>

Bunu söyleyen Ayçürök, Seytek'i Kül Çoro'ya getirir. Seytek'i gören Kül Çoro başından geçenleri, Manas, Semetey hakkında bilgileri anlatır. Seytek'le ikisi düşmanları bertaraf edeceklerini söyler. Bunun üzerine Seytek, şunu der:

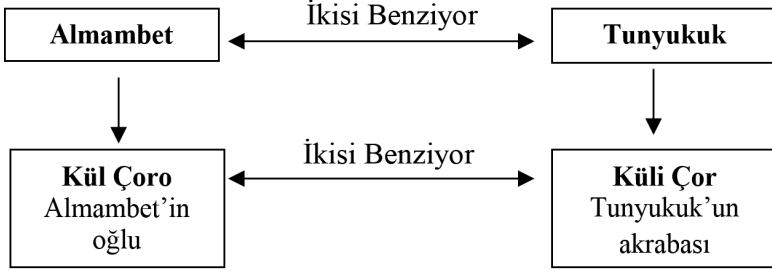

S.Karalaev, Seytek, 1960: 86	
Manas Destanı. Seytek (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Uktum şeker sözüdü, Şer Kül Çoro abakem, Bugün kördüm közüdü, Armanım çok kудayga, Ata kılam özüdü, Bilbegendi bilgizgin.	<i>Dinledim tatlı sözlerini, Kaplan Kül Çoro amcam, Bugün gördüm gözünü, Ukdem kalmadı Yaradan' a, Baba edineceğim seni, Bilmediğimi öğretin.</i>

Gördüğümüz gibi Seytek, Kül Çoro'yu gördüğünde sevinmekte, kendisini baba yerine tutacağını belirterek bilmediklerini öğretmesini, eğitmesini istemektedir. Bunun üzerine Kül Çoro, her zaman Seytek'in yanında olup ona danışmanlık yapmakta, gerektiğinde orduyu yöneterek savaşları kazanmasında, düşmanlarını bertaraf etmesinde çok büyük rol oynamaktadır, yani atabeylik yapmaktadır. Bu bakımdan yazıtlardaki Küli Çor'a benzemektedir. Bu benzerliği tarihte, Eski Türklerde olan bir kurumun, atabeylik kurumunun destanlardaki izi olarak açıklamak da mümkündür. T. N. Kondratyeva, Rus destanlarındaki kişi adlarını ele alan eserinde, destanlarda kişi adı olarak kullanılan cins isimlerin hiçbir zaman kendi anlamlarını yitirmediğini belirtmekte ve bunu destanlardaki kişi adlarının herhangi bir tarihî-kültürel olguyu, veriyi yansıtan araç olmasıyla açıklamaktadır (Kondratyeva, 1967: 252). Dolayısıyla Manas Destanı'ndaki Kül Çoro'nun kişiliğindeki hükümdar oğluna atabeylik yapma motifini Eski Türklerdeki Küli Çorluk makamıyla açıklamak mümkündür.

C. Küli Çor Tunyukuk'un akrabası, Kül Çoro Almambet'in oğlu.

Destandaki Kül Çoro, Çinli bir kahraman olup, daha sonra İslamiyeti kabul eden, Manas'ın en yakın arkadaşı olan Almambet'in oğludur. S. Gömeç, Köl İç Çor'un/Küli Çor'un tarafımızdan Almambet'e benzetilen Tunyukuk'un yakın bir akrabası olduğunu düşünmekte ve şunları ifade etmektedir: 'Nasıl Tunyukuk, İlteriş'in çabışlığını yaptıysa, İşbara Bilge Köl İç Çor da Bilge Kağan'ın çabışı olmuştur ki, yazıtında bu dile getirilmektedir' (Gömeç, 2003b: 35). Biz, yukarıda İlteriş Kağan'ın çabışlığını yapan Tunyukuk'u Manas'ın çabışlığını yapan Almambet'e benzetmiştik. Kül Çoro tarafımızdan Tunyukuk'a benzetilen Almambet'in oğludur. Kül Çoro'yu kendisine benzettiğimiz Küli Çor ise S. Gömeç'e göre Tunyukuk'un yakın akrabasıdır. İşte bu durum da destandaki Kül Çoro ile yazıttaki Küli Çor arasında ilişki aramamıza olanak sağlamaktadır.

V. A. Jirmunskiy, folkloristikteki tarihî okul, destan kahramanlarına her zaman prototip bulmakla meşgul diye tenkit etmektedir (Jirmunskiy, 1995: 103). Elbette, destanlardaki kahramanların hepsinin tarihte prototipi olmuştur demek çok yanlıştır. Ancak destanın esasını oluşturan önemli kahramanların kişiliğinde, imajında tarihî şahısların etkisinin bulunması da inkar edilemez bir gerçektir. Hiç değilse destan kahramanlarının imajı oluşturulurken o kahramanın özelliğine göre tarihte yaşayan önemli şahıslar dikkate alınmıştır. Bilindiği gibi Manas Destanı, destanı söyleyen manasçılar için de, dinleyen halk için de - tamamı gerçek olmasa da - Kırgız halkının tarihini yansıtan bir destan olarak kabul edilmiştir. Çünkü Manas Destanı Altay, Saha destanları gibi mitolojik devri değil, orta asırları tasvir eden bir dstandır (Reichl, 2014: 47-53). Manas Destanı, temelini tarih oluşturan kahramanlık dstandıdır (Bernştam, 1968: 176). Kahramanlık dstandlarının asıl amacı ise halkın tarihî geçmişini yansıtmaktır (Tolstova, 1983: 10). Dolayısıyla Manas Destanı'nı icra eden manasçılar da dinleyen halk da destanı her zaman redakte, revize ediyordu. Bu konuda S. Musaev, aşağıdakileri ifade etmektedir: 'Üstelik gelenek olarak, manasçıların söylediği metinlerin dikkati çeken kısımları 'halk redaksiyonundan' geçmiş, dinleyiciler tarafından tartışılmıştır. Öyle tartışmalarda destanı söyleyenler sorulara güvenilir, doyurucu cevap bulamazsa, söylediklerini dineycilere anlatıp kanıtlayamazsa halk önünde saygınlığını kaybetme tehdidi vardı' (Musaev, 2002: 35).

Dolayısıyla manasçılar söylediği bilgileri, olayları tarihî gerçekle temellendirmeye, tarihî şahıslarla kanıtlamaya, önemli olayları, kahramanları kendilerinden önceki ünlü manasçılardan öğrenmeye çalışmışlardır. Örneğin, S. Orozbekov, Almambet hakkındaki bilgileri, metni Ş. Rismendeev aracılığıyla efsanevi büyük manasçı Balık'tan öğrenmiştir (Sarıpbekov, 2002: 165). Balık ise XIX. asırda yaşayan, sanat faaliyetleri bu asrın başına ve ortasına denk gelen büyük manasçıdır. Dolayısıyla onun Almambet hakkında söyledikleri, demek ki S. Orozbekov aracılığıyla günümüze ulaşan Almambet hakkındaki bilgiler kitaplardan edinilmiş bilgiler değildir.

Bundan dolayı Manas Destanı'ndaki Almambet ile yazıtlardaki Tunyukuk ortasındaki benzerlikler için halkın tarihî hafızasında korunan, Manas Destanı'nda yaşayan tarihî olaylarla ilişkili tarihî benzerlikler demek mümkündür. Özellikle Küli Çor ile Kül Çoro arasında dikkat çekici, inkâr edilmesi zor benzerliklerin bulunması, Manas Destanı'ndaki bazı tarihî olayların, etnografik ve kültürel olguların, kahramanların temelinde Eski Türk devrine ait tarihî olayların, tarihî şahısların bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç

Manas Destanı'ndaki Almambet, Kül Çoro gibi kahramanlarla Eski Türk tarihindeki Tunyukuk, Küli Çor gibi önemli şahısların ortasında büyük benzerliklerin bulunması Manas Destanı'nın VII-XI. asırlar arasındaki eski Türk devrini yansıtan bir destan olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda 'Neden Manas Destanı'nda eski Türk tarihi ve kültürü korunmuş olabilir?' şeklindeki bir soru oluşur. V. Ya. Propp, folklor eserlerinin tarihî yönden araştırılmasında destanlar için en önemli hususun olay örgüsü olduğunu, destanların olay örgüsünün her zaman belirli bir amacı, bir ideali yansıttığını, ideal fikirlerin ise belirli bir zamanda ve belirli bir yerde ortaya çıktığını belirttikten sonra destanların tarihî yönden araştırılmasının asıl amacının işte bu eserlerde yansıtılan ideal fikrin hangi dönemde ortaya çıktığını tespit etmek olduğunu ifade etmektedir (Propp, 1998: 201). Manas Destanı'nın S. Orozbekov varyantının olay örgüsüne bakarsak, destan Manas'ın dedesi Nogoy'un dört oğlunun Çinliler tarafından dört ayrı yere sürülmesini, Manas'ın babası Cakıp'ın, Kırgızların bir bölümünün Altay'daki hayatını anlatmakla başlamaktadır. Bu bağlamda M. Kocobekov'un Türklerin birinci türeyiş efsanesindeki İçjinişud'un dört oğlunu Manas'ın dedesi Nogoy'un dört oğlu ile, ikinci türeyiş efsanesindeki Aşina'nın babası Nodulu Şad'ın on oğlunu Manas'ın amcası Orozdu'nun on oğluyla ilişkilendirmesi ilgi çekicidir (Kocobekov, 2014: 205). Büyüyen Manas, Altay'daki Türk boylarını birleştirerek Çin yanlısı Kalmukları bertaraf eder. Daha sonra Çin etkisi altındaki on bir boydan oluşan Uygurlara sefere çıkıp onları yener. Bize göre Manas'ın Uygurlara karşı yaptığı sefer 820-840 yılları arasındaki Yenisey Kırgızları ile Uygurlar ortasındaki savaştır. Çünkü destanda anlatılan Uygurlar on bir du-duluğa, boya ayrılmaktadır. Aynı zamanda 840 yılında Yenisey Kırgızlarına yenilen Uygurlar da başlarında tutuk (Çince du-du) bulunan on bir boydan oluşmakta idi (Kamalov, 2001: 128). Buna benzer durumlardan hareketle destanda anlatılan Uygur savaşını 840 yılındaki Kırgız-Uygur Savaşı ile ilişkilendirmek mümkündür (Useev, 2017: 103-108). Uygurları yendikten sonra Manas, Amur Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadarki Türk boylarını birleştirerek merkezi Talas'ta bulunan büyük bir imparatorluk kurar. Ancak her zaman

tehlike uyandıran Çinlileri de bertaraf etmesi gerekirdi. Dolayısıyla Çin'e karşı 'Çoŋ Kazata (Büyük Sefere)' çıkar. Çin'in merkezi Beecin'i ele geçirir. Ancak daha sonra hile ile Konurbay tarafından yaralanır. Büyük bir savaşta Almambet, Çubak, Sırgak gibi en yakın arkadaşlarından, alplarından ayrılır. Geri çekilmek zorunda kalan Manas, Talas'a döndükten sonra vefat eder. İşte burada tarih gerçeklerine aykırı bir durum ortaya çıkmaktadır. Çünkü zamanında, netleştirirsek 745 yılında Köktürk Kağanlığı'nı yenerek yerine kurulan Ötüken Uygur Kağanlığı'nı 840 yılında zapt eden Kırgızlar, kendilerinden öncekiler gibi olamamışlardır. Yani Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlıkları gibi bütün Türk boylarını birleştirememişler, Çin'i hâkimiyeti altına alarak vergi alamamışlardır. Merkezî Asya'ya hâkim olmasına, büyük bir devlet kurmasına rağmen 920 yılında Kara Kıtaylar tarafından yıkılmıştır. Bize göre işte bu durum - bütün Türk boylarını birleştirememek, Çin'i hâkimiyeti altına alamama, Kara Kıtaylara yenilme - Manas Destanı'nın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü destanın amacı, ana konusu Kırgızları, Türk boylarını bir çatı altında birleştirmek, en önemli olayı ise Çin'i zapt etmektir. Destanlar ise her ne kadar gerçek tarihî olaylardan esinlenerek oluşsa da asıl amacı halkın tarihî tecrübesini genelleyerek ideal dünyayı, ideal kahramanları oluşturmaktır (Propp, 1999: 10).

Nüfus sayısının azlığı, Çin'in her zaman uyguladığı ikiyüzlü siyaseti ve diğer Türk boylarının Batı'ya doğru kayması sonucunda Moğolistan'a hâkim olamayan ve bu kutsal toprakları 920'lerde Kara Kıtaylara bırakmak zorunda kalan Kırgızlar, tarihte gerçekleştiremedikleri amaçlarını sözlü edebiyat ürününde, Manas Destanı'nda gerçekleştirmişlerdir. Örnek olarak da Köktürk Kağanlığı'nı almışlardır. Çünkü Köktürk Kağanlığı Türk boylarını bir çatı altında birleştiren, ekonomik ve askerî bakımdan zirveye ulaşan ve en önemlisi Çin'i kendi hâkimiyet altına alan bir devletti. Zaten 840 yılında V. V. Bartold'un deyişiyle 'Büyük Kırgız Kağanlığını' kuran ve Moğolistan'daki Türk varlığının son temsilcileri olan Kırgızlar, kendilerini Türk Kağanlığının şanlı şerefli tarihinin mirasçıları olarak görmüşlerdir (Bakirov, 1997: 88). Bundan dolayı söz konusu destanın VI-X. asırlar arasındaki Eski Türk tarihini, hayatını, kültürünü yansıttığını söyleyebiliriz. Bundan dolayı Manas Destanı tarihçiler, etnograflar, kültür araştırmacıları tarafından ele alınmalıdır.

Kaynakça

- Aaliev, A. vd. (2015). *'Manas' Sagımbay Entsiklopediyası*. Bişkek.
- Abdrahmanov, I. (1992). 'Uлуу Manasçı Sagınbay Orozbekovdun Ömür Bayanı'. *Uлуу Manaçı Sagınbay*, Bişkek: 59-72.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kumay Yayınları.
- Auezov, M. (1995). 'O Vremeni Vozniknoveniya Eposa 'Manas''. *Entsiklopedičeskiy Fenomen Eposa 'Manas'*. Bişkek: 149-174.
- Aydın, E. (2012). 'Külü Çor Yazıtı ve Yazıtla İlgili Sorunlar Üzerine Notlar'. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 5, 251-272.
- Bakirov, A. (1997). İstörizm Eposa 'Manas'. Bişkek.
- Bakçiev, T. A. (2014). "Manas' Eposu cana Sostsiyalistik İdeologiya". *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılumdardagı Mamlekettüülügünün cana Madaniyatının Alkagında*, Bişkek: 395-400.
- Bernştam, A. N. (1968). 'Epoşa Vozniknoveniya Kırgızskogo Eposa 'Manas''. *'Manas' – Geroičeskiy Epos Kırgızskogo Naroda*, Frunze: 148-176.
- Caynakova A ve Boronov A. (1995). 'Kül Çoro'. *Manas Entsiklopediyası*. I. Cilt, Bişkek: 576-579.
- Ercilasun, A. B. (2002). 'Salur Kazan Kimdir'. *Milli Folklor*. C 7, 56, Kış 2002, 22-33.
- Falev, P. A. (1968). 'Kak Stroitsya Kara-Kırgızskaya Bılına'. *'Manas' – Geroičeskiy Epos Kırgızskogo Naroda*, Frunze: 49-55.
- Gömeç, S. (2000). 'İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine'. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 20, 31, 2000, 51-92.
- Gömeç, S. (2002). "Destanlarda ve Han-name'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?". *XIV. Türk Tarih Kongresi*. 9 Eylül Ankara: 441-448.
- Gömeç, S. (2003). 'Türk Tarihinin Kahramanları XVI: İşbara Bilge Köl İç Çor'. *Orkun*, 66, 35.
- Guluyev, A. (1995). 'Manas Destanı'nda Kişi Adları'. *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara: 117-122.
- Guriev, T. A. (1983). 'İstoričeskaya Osnova Nekotorih Antroponimov v Osetinskom Nartovskom Epose'. *Folklor i İstoričeskaya Etnografıya*, Moskova: 107-118.
- Jirmunskiy, V. M. (1995). 'Vvedeniye v İzüçeniye Eposa 'Manas''. *Entsiklopedičeskiy Fenomen Eposa 'Manas'*. Bişkek: 85-149.
- Kamalov, A. K. (2001). *Drevniye Uygurı VIII–IX vv.* Almatı.
- Karabacak, E. (1995). Manas Destanında Ganimet Anlayışı. *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (yay haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karalaev, S. (1960). *Seytek: Manas Eposunun Üçüncü Bölüğü* (S. Karalaevdin Varyantı Boyunça). 4 kitep. Frunze.
- Karalaev, S. (1987). *Semetey*, I Kitep (haz. Kırbışev, K. ve Sarıpbekov, R.). Frunze: 1987.
- Klyaştorıny, S. G. (1964). *Drevnetyurkskiye Runičeskiye Pamyatniki Kak İstočnik Po İstorii Sredney Azii*. Moskova.
- Klyaştorıny, S. G. (1966). 'Tonyukuk – Aşıde Yuançjen'. *Tyurkologičeskiy Sbornik. K Şestidesyatiletıyu A. N. Kononova*. Moskova: 202-205.

- Kocobekov, M. (2014). "Manas' Eposundaki Mamlekettik İdealdar". *Türk Tsvilzatsiyasi cana Mamlekettik Saltı*, Bişkek: 203-218.
- Kondratyeva, T. N. (1967). *Sobstvenniye İmena v Russkom Epose*. Kazan.
- Malov, S. E. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Frunze.
- Mert, O. (2009). *Öniken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum.
- Musaev, S. (2002). 'Manas Eposu'. *Kırgız Adabiyatının Tarihi, II. Cilt, 'Manas' cana Manasçılar* (baş editör: Akmataliev, A.). Bişkek: 5-65.
- Orozbekov, S. (2006). *Manas: baatırdık epos*. VI. kitap (haz. Musaev, Samar). Bişkek.
- Orozbekov, S. (2014). *Manas: baatırdık epos*. VI. ve VII. kitaplar (haz. Musaev, Samar). Bişkek.
- Orozbekov, S. (2014). *Manas: baatırdık epos*. VIII. ve IX. kitaplar. (haz. Musaev, Samar vd.). Bişkek.
- Propp, V. Ya. (1998). *Poetika Folkloru*. Moskova.
- Propp, V. Ya. (1999). *Russkiy Geroişeskiy Epos*. Moskova.
- Putilov, B. N. (1971). *Russkiy i Yujnoslavyanskiy Geroişeskiy Epos*. Moskova.
- Reichl, K. (2014). 'The Concept of Early Kyrgyz History According to the Manaschy Jüsü Mamay'. "Kırgız Kaganatı Türk Elderinn Orto Kılmdardaki Mamlekettüülüğünün cana Madaniyatının Alkagında' Attuu El Aralık Cıyındın (2013, 15-16 Kasım) Bayandamaları, Bişkek: 47-53.
- Sarıpbekov, R. (1977). *Almambetin Obrazının Tarihiy Önüğüşü*. Frunze.
- Sarıpbekov, R. (2002). 'Balık (Bekmurat) Kumar Uulu'. *Kırgız Adabiyatının Tarihi, II. Cilt, 'Manas' cana Manasçılar* (baş editör: Akmataliev, A.). Bişkek: 162-169.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul.
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*. 3. baskı, Ankara.
- Tolstova, L. S. (1983). 'İşpol'zovaniya Fol'klora Pri İzüçenii Etnogeneza i Etnokul'turnih Svyazey Narodov (N Sredneaziyatskom Materiyale)'. *Fol'klar i İstorişeskiya Etnografiya*. Moskova: 6-22.
- Troyakov, P. A. (1983). 'Analogii geroişeskomu Eposu Tyurkoyazıçnıh Narodov v Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikah'. *Folklor i İstorişeskiya Etnografiya*. Moskova: 74-88.
- Useev, N. (2016). 'Manas Destanı'nda Bark Kelimesi ve Eski Türk Mezar Geleneği'. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Güz 42*, 173-191.
- Useev, N. (2017). "Manas' Eposundaki, Enesay Cazma Esteliklerindeki cana 'Divanu Lugati't-Türktöğü Uygur Cortuuldarı'. *Mahmud Kaşkari-Barskaninin 'Divanu Lugati't-Türk' Sözüğünün 940 Cıldığına Arnalğan Kırgız cana Türk Kaganattarının Tarihinə cana Madaniyatına Arnalğan V El Aralık İlimiy-Tacriybalık Cıyındın (22-23 Eylöl, 2017) Bayandamaları*. Bişkek: 103-108.
- Yıldız, N. (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara.

http://www.orkun.org.tr/asp/orkun.asp?Tip=Makale&Makale_Nu=!P*R/YL PYDIW DUHL*YNY P*-WVJDWIFTB SFPLA UKBPZIIDJBG-FODU*YNY P,WVJDWIFTB8 03.09.2019 tarihinde erişilmiştir.

Extended Summary

Manas Epic contains a thousand-year epic tradition, history, culture and world view of the Turkic world in itself. Therefore, the Manas Epic can be a source for investigating the cultural phenomena, archaeological finds of the Kyrgyz people and Old Turkic tribes. Almambet and Kül Çoro in the Manas Epic have been compared with Tunyukuk and Küli Çor which are the statesmen who made a great contribution to the establishment of the Turkish Khanate. It has been found that there are gradual similarities in the between of these. For example, both Almambet who is epic hero and Tunyukuk in history were born and raised in China. Since Tunyukuk was born and raised in China, he received a good education in the Chinese capital. In the Manas epic, Almambet tells that he went to school with his father's initiative and studied for six years, studied Chinese and learned the Chinese script. Both were superior commanders of war intelligence. In his inscription, Tunyukuk states that most of the battles took place on his own offer. Almambet, which we think might be the trail of Tunyukuk in Manas Epic, has the same feature, superior war intelligence and commanding ability. He, like Tunyukuk, proposes to go on a campaign to Manas. Both of them set out to punish the Turks and passed to the side of the Turks. Yuançjen (Tunyukuk), who gained the trust of the Chinese administration, was assigned to the important region of Shanyuevo, where the majority of its people were Turks and other steppe tribes. His task was to examine the tribes under Chinese rule. The Chinese Emperor sends Yuançjen to suppress the Turks who rebelled in Insan. However, instead of suppressing the rebellious Turks, Yuançjen moves to their side and becomes Ilteriş's best friend, advisor and commander. Takes the name of Turkish Tunyukuk. Almambet in the epic sets out to punish the Turks who attacked a region of China. During his expedition to the Turks in Altai, he meets the Kazakh hero, Kökçö. He learned Islam from him and later on the side of the Turks. Therefore, the passing of Tunyukuk and Almambet in the epic to the Turks has a similar motive. Based on these similarities between Almambet and Tunyukuk, it is possible to argue that Almambet in the epic may be a trace of Tunyukuk, which is very important in Turkish history. At least the personality of Almambet is certain to take into account some of the characteristics of Tunyukuk, who lived in history.

The names of Kuli Chor who lived in history and Kul Choro in the Manas Epic are the same. A. Caynakova and A. Boronov stated that the name of Kul Choro could not be explained by the Kyrgyz Turkish data and that there was no doubt that it was an old Turkish person name. And both of them are clerics for the son of the ruler. Kul Choro in the epic is the son of Almambet a Chinese hero, the closest friend of Manas, who later adopted Islam. S. Gömeç thinks that Kol İch Çor / Kuli Chor is a close relative of Tunyukuk which is likened to Almambet by us. Therefore, it is claimed that the historical person Küli Çor preserved the traces in the personality of the Kül Çoro in the Manas Epic. The reason for this is related to the history of the Old Turkish between the IX-Xth centuries. As it is known, in 840, the Kyrgyzs ruled Central Asia and the holy Ötüken by eliminating the Uighurs. However, due to the small number of the population, China's two-sided politics

and the shift of other Turkish tribes towards the West, the Kyrgyz did not dominate Mongolia and had to leave these holy lands to the Kara Kytays in the 920s. They expressed their aims which they could not realize in history in oral literature, in Manas Epic. They took Köktürk Khanate as an example. Because the Köktürk Khaganate was a state that united the Turkish tribes under one roof, reached the summit in economic and military terms, and most importantly took China under its rule. The Kyrgyz people who established the 'Great Kyrgyz Khaganate' in the words of V. V. Bartold in 840 and who were the last representatives of the Turkish presence in Mongolia, regarded themselves as the heirs of the glorious history of Turkish Khaganate. Because of this, we can say that Manas Epic reflects the history, life and culture of the Old Turk between the VI-Xth centuries. Therefore, the epic of Manas should be handled by historians, ethnographers and cultural researchers.